

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.62>

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ЄВРОПЕЙСЬКА ТА МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА

Калинюк С.С.,*кандидат юридичних наук, доцент кафедри господарського права ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Калинюк С.С. Презумпція невинуватості в міжнародному кримінальному процесі: міжнародна та європейська практика.

У статті досліджується принцип міжнародного кримінального судочинства – презумпція невинуватості підсудного. З'ясовується її зміст, межі, аналізується практика Європейського Суду з прав людини, а також практика міжнародних трибуналів щодо презумпції невинуватості підсудного, як складової частини його права на справедливий суд.

Встановлено, презумпції юридичного характеру з питань факту та права припустимі в міжнародному кримінальному процесі, тільки якщо підсудному дається можливість спростувати їх і довести свою невинуватість.

Презумпція невинуватості закріплюється в якості принципу та права підсудного в сучасному міжнародному кримінально-процесуальному праві, насамперед у Статутах міжнародних судів та трибуналів. Аналіз відповідних положень цих статутів показує, що презумпція невинуватості як мінімум означає, що: 1) тягар доказів лежить на обвинуваченні; 2) докази провини повинні відповідати певному стандарту; 3) у ряді випадків презумпція може включати додаткові права, наприклад, право на звільнення під заставу, а також додаткові умови, наприклад умова рішення про визнання вини лише законним судом або за підсумками процесу, на якому були забезпечені всі права захисту, і т.д.; 4) підсудний має право на сумніви в свою користь; 5) право підсудного зберігати мовчання; 6) право підсудного на певний стандарт обвинувального або виправдувального вироку; 7) право підсудного на компенсацію в разі виправдання.

Формулювання презумпції невинуватості в Пакті і Конвенції, дозволяє встановлювати невинуватість підсудного різними процедурами в залежності від того, «що поставлено на карту», тобто в залежності від правових наслідків, що впливають з встановленням вини. Якщо підсудний може бути звільнений від кримінальної відповідальності та покарання, то процедура спростування презумпції його невинуватості може бути й іншою, при цьому підсудному, безумовно, повинні бути надані всі засоби захисту від обвинувачення.

Ключові слова: презумпція невинуватості, підсудний, міжнародний кримінальний процес, обов'язок доказування вини, право на справедливий суд.

Kalinyuk S.S. Presumption of innocence in international criminal proceedings: international and European practice.

The article examines the principle of international criminal justice - the presumption of innocence of the defendant. Its content, limits are clarified, the practice of the European Court of Human Rights is analyzed, as well as the practice of international tribunals on the presumption of innocence of the defendant as part of his right to a fair trial.

It is established that presumptions of a legal nature on matters of fact and law are admissible in international criminal proceedings only if the defendant is given the opportunity to refute them and prove his innocence.

The presumption of innocence is enshrined as a principle and right of the defendant in modern international criminal procedure law, primarily in the Statutes of international courts and tribunals. An analysis of the relevant provisions of these statutes shows that the presumption of innocence means at least that: 1) the burden of proof lies on the prosecution; 2) evidence of guilt must meet a certain standard; 3) in some cases, the presumption may include additional rights, such as the right to bail, as well as additional conditions, such as the condition of a guilty plea only by a lawful court or following a trial in which all rights of defense have been secured, etc. ; 4) the defendant has the right to doubt in his favor; 5) the right of the defendant to remain silent; 6) the right of the defendant to a certain standard of conviction or acquittal; 7) the right of the defendant to compensation in case of acquittal.

The formulation of the presumption of innocence in the Covenant and the Convention allows the establishment of the innocence of the defendant by different procedures depending on "what is at stake", ie depending on the legal consequences arising from the establishment of guilt. If the defendant can be released from criminal liability and punishment, the procedure for rebutting the presumption of his innocence may be different, and the defen-

dant, of course, must be provided with all means of protection against prosecution.

Key words: presumption of innocence, defendant, international criminal proceedings, duty to prove guilt, right to a fair trial.

Постановка проблеми. 20 травня 2022 року, набув чинності Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», крім частини третьої статті 617, частин третьої-п'ятої статті 636 КПК України, які набирають чинності з дня набрання чинності Римським статутом МКС для України. До дня набрання Римським статутом чинності для України даний Закон буде застосовуватися з урахуванням заяв України про визнання юрисдикції МКС відповідно до пункту 3 статті 12 Римського статуту МКС, а питання про виконання рішення МКС про штраф та/або конфіскацію буде вирішуватися у порядку, передбаченому статтями 603 і 604 КПК України. Це важливий крок на шляху до повноправного членства України в ЄС, а також необхідність в умовах повномасштабного вторгнення РФ до України.

В контексті тематики нашого дослідження відзначимо, правовий принцип пріоритету загальнолюдських цінностей справедливості, рівності та свободи – не просто блага побажання, а аксіологічний імператив, необхідність здійснення якого сьогодні визнає все світове співтовариство [1, с. 95]. Згідно міжнародних нормативно-правових документів справедливість, як і законність, демократія, верховенство закону, захист прав і свобод людини та громадянина, становить одну з основ побудови міжнародного співтовариства. До того ж вона визнана загальноправовим принципом, служить моральним орієнтиром у правотворчій, правоохоронній, правозастосовній та інших видах людської діяльності [2, с. 3].

Справедлива, неупереджена та гуманна система міжнародного кримінального правосуддя є необхідною умовою здійснення основних прав людини, з огляду на те, що вона орієнтує країни на відповідний розвиток своїх правових систем на основі зазначених правоположень [3, с. 170].

Коли людина перебуває під судом за звинуваченням у скоєнні злочину, йому або їй протистоїть уся міжнародна кримінальна машина. Саме тому, поведження з підсудним є конкретною демонстрацією того, в якій мірі міжнародне співтовариство загалом поважає права окремої особи. Отже, кожен кримінальний процес є перевіркою поваги прав людини. Кожна держава зобов'язана передавати до руки правосуддя винуватих у вчиненні злочинів. В той же час, коли люди піддаються несправедливому суду, правосуддя не може бути вчинене. Саме за для цього, міжнародне співтовариство розробило норми справедливого кримі-

нального судочинства, серед яких положення про презумпцію невинуватості, які призначені для визначення та захисту прав людини на всіх цих етапах [4, с. 3].

Презумпція невинуватості особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, є однією з найважливіших демократичних засад, що характеризують правову державу та її кримінальне судочинство. Тому й не випадково, що питання, пов'язані з названою засадою кримінального судочинства, постійно знаходяться в полі зору як науковців, так і правознавців-практиків. При цьому в багатьох з цих питань відсутня єдність в поглядах, а також існує певний різнобій і в практичній реалізації правових положень, що впливають із засади презумпції невинуватості. Для його усунення важливе значення має й практика Європейського Суду з прав людини щодо застосування ним права людини на справедливий суд, складовою частиною якого є саме презумпція невинуватості.

Аналіз наукових джерел. Теоретичною основою нашого дослідження є положення сформульовані у працях таких вітчизняних та зарубіжних вчених як: А. Абашидзе, В. Антипенко, В. Батирь, М. Буроменський, В. Буткевич, О. Головка, Н. Дрьоміна, Н. Зелінська, Д. Карєв, О. Кібальник, І. Карпець, Ю. Колосов, І. Лукашук, Ф. Полторак, М. Рагінський, В. М. Репецький та ряду ін.

Метою цієї статті є з'ясування сутності презумпції невинуватості на основі вивчення міжнародного законодавства, практики його застосування судами, рішень Європейського Суду з прав людини, пов'язаних із застосуванням ч.2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка закріплює названу засаду, суті презумпції невинуватості як об'єктивного правового положення у сфері міжнародного кримінального судочинства.

Виклад основного матеріалу. Презумпції являють собою припущення про існування (наявність існування) будь-яких фактів, подій, обставин та їх наслідків [5, с. 14], а в їх глибинній основі лежить неодноразова повторюваність життєвих ситуацій або подій [6, с. 66], тобто якщо щось сталося та систематично відбувається за адекватних обставин, то цілком законним було б припущення, що це за аналогічних умов станеться знову [7, р. 208].

Слід також зазначити, що ряд авторів [8, с. 190] погоджуються з думкою В. Бабаєва, який визначає презумпції як «... закріплене в нормах права припущення про наявність чи відсутність юридичних фактів, засноване на зв'язку між ними та фактами наявності й підтверджене попереднім досвідом» [5, с. 14]. У цьому зв'язку, справедливим буде і висновок про те, що презумпції носять умовний, імовірнісний, прогностичний, а не істинний, закономірний характер [9, с. 67]. Незважаючи на таку особливість презумпцій, в тому числі і

презумпції невинуватості, вони служать не тільки важливим додатковим засобом пізнання навколишнього світу та дійсності, але й засобом встановлення істини.

Як слушно визначає В. Бабаєв, «ці припущення засновані на зв'язку з подіями що реально відбуваються та підтверджені попереднім досвідом» [5, с. 14], у чому і полягає їх головна наукова та практична значущість, оскільки «... від того, як, за допомогою яких засобів і в якій послідовності будуть виражені припущення про наявність юридичних фактів буде залежати ефективність правової презумпції та її місце серед інших презумпцій ...» [8, с. 209].

Право підсудного вважатися невинуватим доти, поки не буде доведена його винуватість, є ще й основним принципом, що зумовлює поведінку з будь-яким підсудним на протязі всього судового процесу по якійсь кримінальній справі, аж до винесення остаточного рішення по апеляції. У пункті 2 статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачено, що «кожен обвинувачений в кримінальному злочині має право вважатися невинуватим, поки винуватість його не буде доведена згідно із законом» [10]. Крім того, право на презумпцію невинуватості гарантується в пункті 1 b) статті 7 Африканської хартії прав людини і народів [11], пункті 2 статті 8 Американської конвенції з прав людини [12] і пункті 2 статті 6 Європейської конвенції про права людини [13], а положення пункту 1 статті 11 Загальної декларації прав людини забезпечує кожному «обвинуваченому у вчиненні злочину, вважатися невинуватим доти, поки його винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому йому забезпечують усі можливості для захисту» [14]. Згодом принцип презумпції невинуватості був, крім іншого, включений до пункту 3 статті 20 Статуту Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді [15] і пункт 3 статті 21 Статуту Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії [16], а також в пункт 1 статті 66 Статуту Міжнародного кримінального суду [17].

Як зазначав Комітет з прав людини у своєму Зауваженні загального порядку № 13, принцип презумпції невинуватості означає, що «тягар доведення вини не лежить на підсудному, а сумнів тлумачиться на користь підсудного. Ніхто не може вважатися винуватим доти, доки звинувачення не буде доведено поза сумнівами розумного характеру. Крім того, презумпція невинуватості припускає наявність права бути судимим у відповідності з цим принципом» [18].

Таким чином, право підсудного вважатися невинуватим, доки вина не буде доведена згідно із законом, – абсолютне право (принцип), від якого не може бути відступів і яке не може бути обмежене¹.

Презумпція невинуватості підсудного не тільки як принцип здійснення правосуддя, але і як «конкретне та реальне» право підсудного вважатися невинуватим, розглядається також і Європейським Судом з прав людини [19]. Оскільки «вимога неупередженості суду є відображенням цього ... принципу», Європейський Суд розглядає презумпцію невинуватості як один з елементів права на справедливий судовий розгляд [20, с. 62]. В рішенні у справі *Девеєр проти Бельгії* наголошується: «Презумпція невинуватості, втілена в пункті 2 .., є поряд з іншими правами складовими елементами поняття справедливого судового розгляду у кримінальних справах» [21, с. 315]. Саме тому, Європейський Суд підкреслює, що «висновок про порушення вимог п. 1 звільняє Суд від необхідності розглядати ... справу в світлі пункту 2 і 3» [21, с. 316] статті 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод.

Разом з тим, відмінності у формулюваннях презумпції невинуватості підсудного, що містяться в Декларації і в Пакті, тягнуть і відмінності в способах або в процедурах її спростування [22, с. 94]. Так, згідно Декларації презумпція невинуватості може бути спростована тільки в результаті судового розгляду [23, р. 234]. Разом з тим, з визначення презумпції невинуватості, що міститься в Пакті та Конвенції, впливає, що вона може бути спростована й іншим, встановленим законом способом. Тлумачачи термін «згідно із законом», Європейська конвенція роз'яснює, що порядок спростування презумпції може розрізнятися «з урахуванням важливості того, що поставлено на карту», і з додатковими гарантіями права на захист [8, с. 135].

Таким чином, формулювання презумпції невинуватості в Пакті та Конвенції, дозволяє встановлювати невинуватість підсудного різними процедурами в залежності від того, «що поставлено на карту», тобто в залежності від правових наслідків, що впливають з встановленої винуватості. Якщо підсудний може бути звільнений від кримінальної відповідальності та покарання, то процедура спростування презумпції його невинуватості може бути й іншою, при цьому підсудному, безумовно, повинні бути надані всі засоби захисту від обвинувачення.

В рамках реалізації підсудним свого права на презумпцію невинуватості в міжнародному кри-

¹ Докладніше про це див.: Комітет з прав людини, зауваження загального порядку № 29, п. 11, та зауваження загального порядку № 32, п. 30. Міжамериканська комісія з прав людини, Доповідь про тероризм та права людини, OEA/Ser.L/V/II.116, Doc.5 rev. 1 corr., 22 жовтня 2002 р., пп. 247, 253 та 261; та Міжамериканська комісія з прав людини, звіт № 49/00 від 13 квітня 2000 р., справа № 11.182, Родольфо Герберт Асесіос Ліндо та інші проти Перу, п. 86.

мінальному судочинстві, необхідно також вирішити, що слід розуміти під терміном «законний порядок». Формулювання цього елементу принципу презумпції невинуватості закріплене Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, а також Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод, де йдеться про *законний порядок* визнання особи винною [24, с. 12].

Європейський суд, тлумачачи термін «законний порядок» у формулюванні презумпції невинуватості, даною Конвенцією («кожна людина, обвинувачена у вчиненні кримінального злочину, вважається невинною доти, доки її винуватість не буде встановлена в законному порядку» (ст. 6 ч. 2) , вказали, що презумпція невинуватості, втілена в п. 2 ст. 6, а також різні права, невичерпний перелік яких закріплений в п. 3 ст. 6, є складовими елементами поняття справедливого судового розгляду у кримінальних справах [25, с. 314]. У додатковому протоколі № 11 до Конвенції про захист прав людини і основних свобод «Заголовки статей, що підлягають включенню в текст Конвенції про захист прав людини та основних свобод і Протоколів до неї» зазначено, що ст. 6 повинна бути озаглавлена «Право на справедливий судовий розгляд» [26].

Виникає також питання, чи є презумпція невинуватості об'єктивним правовим становищем, що виражає ставлення закону до питання про винуватість підсудного, або суб'єктивну думку окремих учасників міжнародного кримінального процесу з цього питання [8, с. 236].

Відразу ж треба розвіяти сумніви, презумпція невинуватості підсудного зовсім не є вираженням суб'єктивної думки того чи іншого суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, вона є вираженням у законі об'єктивним правовим становищем, а тому не забороняє викривати підсудного, доводити його вину, проте забороняє оголошувати підсудного винуватим і поводитися з ним як із злочинцем.

Так, Європейський суд з прав людини у справі *Мінеллі проти Швейцарії* ухвалив: «Презумпція невинуватості порушується, якщо раніше винуватість підсудного не була доведена за законом і, перш за все, якщо він не мав можливості здійснити свої права на захист ...» [27]. Цей суд також часто заявляв, що попереднє тримання під вартою не повинно використовуватися в якості попереднього покарання (рішення у справі *Летел'є проти Франції* [28], рішення у справі *Томазі проти Франції* [29]).

Таким чином, презумпція невинуватості підсудного в міжнародному кримінальному судочинстві як об'єктивне правове положення означає, що закон вважає підсудного невинуватим, поки ті, хто вважає його винуватим, не доведуть, що він дійсно винуватий, і його вина не буде вста-

новлена рішенням суду (трибуналу), що набрало законної сили.

У Міжнародному трибуналі по колишній Югославії встановлено (правило 62.а.4 Правил процедури та доведення), якщо підсудний на первісній явці до суду відмовляється відповісти на запитання щодо своєї вини або невинуватості, суддя зобов'язаний проголосити за нього відповідь «невинуватий» [30]. Однак далеко не всі формулювання права підсудного на презумпцію невинуватості в практиці міжнародних судових інстанцій з кримінальних справ відповідають міжнародно-правовому змісту. Більш того, в ряді випадків цей принцип взагалі не виконується на практиці. Головними проблемами реалізації права на презумпцію невинуватості підсудного, на наш погляд, є: 1) порушення міжнародно-правового принципу винятковості утримання під вартою; 2) покладання тягаря доказування невинуватості для цілей тимчасового звільнення; 3) право прокуратури вимагати призупинення виконання рішення про тимчасове звільнення в зв'язку з поданням апеляції, а також на утримання під вартою виправданої особи; 4) відсутність права на компенсацію; 5) відмова у звільненні під заставу [31]; 6) наявність рішення про притягнення до цивільної відповідальності [32]; 7) тривалість утримання під вартою до суду [33]; 8) негативні публічні коментарі щодо вини підсудного з боку органів влади; 9) анонімність суддів; 10) зміна місця розгляду справи; 10) переконаність у винуватості підсудного, що виникла у суддів ще до того, як остання була доведена відповідно до закону. Розглянемо деякі з них більш докладно.

Так, у Міжнародному трибуналі по Руанді вимога «винятковості обставин» при реалізації презумпції невинуватості спостерігається й до сьогодні. У справі *прокурор проти Кайішеми* прохання про тимчасове звільнення була відхилена судовою палатою на тій підставі, що не було представлено доказів наявності виняткових обставин [34]. У справі *прокурор проти Каніабаші* пряме прохання захисту слідувати практиці МТКЮ щодо скасування даної умови для тимчасового звільнення була відхилена на тій підставі, що Міжнародний трибунал по Руанді є незалежним судом [35]. Незважаючи на те, що в даному випадку суд відхилив прохання захисту, важливо відзначити той факт, що при тлумаченні поняття «надзвичайні обставини» трибунал включив в його зміст тривалість досудового перебування під вартою.

Єдиним міжнародним трибуналом, який реалізує в цій частині презумпцію невинуватості, є Спеціальний суд по Лівану. Так, у рішенні від 29 квітня 2009 р., з посиланням на рішення Комітету з прав людини у справі *Хілл проти Іспанії*, суд зазначив, що «досудове тюремне ув'язнення є винятком», і було прийнято рішення про звільнення

обвинувачених, які перебували в слідчому ізоляторі Спеціального суду в Гаазі [36].

Висновки. Таким чином, презумпції юридичного характеру з питань факту та права припустимі в міжнародному кримінальному процесі, тільки якщо підсудному дається можливість спростувати їх і довести свою невинуватість.

Презумпція невинуватості закріплюється в якості принципу та права підсудного в сучасному міжнародному кримінально-процесуальному праві, насамперед у Статутах міжнародних судів та трибуналів. Аналіз відповідних положень цих статутів показує, що презумпція невинуватості як мінімум означає, що: 1) тягар доказів лежить на обвинуваченні; 2) докази провини повинні відповідати певному стандарту; 3) у ряді випадків презумпція може включати додаткові права, наприклад, право на звільнення під заставу, а також додаткові умови, наприклад умова рішення про визнання вини лише законним судом або за підсумками процесу, на якому були забезпечені всі права захисту, і т.д.; 4) підсудний має право на сумніви в свою користь; 5) право підсудного зберігати мовчання; 6) право підсудного на певний стандарт обвинувального або виправдувального вироку; 7) право підсудного на компенсацію в разі виправдання.

Формулювання презумпції невинуватості в Пакті і Конвенції, дозволяє встановлювати невинуватість підсудного різними процедурами в залежності від того, «що поставлено на карту», тобто в залежності від правових наслідків, що впливають з встановленням вини. Якщо підсудний може бути звільнений від кримінальної відповідальності та покарання, то процедура спростування презумпції його невинуватості може бути й іншою, при цьому підсудному, безумовно, повинні бути надані всі засоби захисту від обвинувачення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Столович Л.Н. Об общечеловеческих ценностях. Вопросы философии. 2004. №7. С. 95-96.
2. Аширова, Луиза Мунавировна. Проблемы реализации принципа справедливости в уголовном процессе: автореф. дис. канд.юрид.наук по спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Уфа. 2006. 19 с.
3. Ягофаров С.М. Соотношение международных стандартов развития уголовного судопроизводства с процессами, происходящими в России. Вестник ОГУ №3 (109). Серия «Юридические науки». март. 2010. С. 169-171.
4. Руководство Международной Амнистии по справедливому судопроизводству. – М.: «Права человека». 2003. 186 с.
5. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве. Горький, 1974. 188 с.
6. Паныко К.К. Презумпции в уголовном праве как прием законотворчества. Журнал российского права. 2005. №3. С. 64-69.
7. Campbell P. Presumptions and Justice. N.Y., 1993. 298 p.
8. Шермерс Г.Г. Права человека и Европейский Суд по правам человека. М., 2003. 290 с.
9. Вильдбахер Л. Прецедент в практике Европейского Суда. Лондон, Краков, Москва, 2001. 212 с.
10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права / Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. 2-е вид. К.: Юрінформ, 1992. С. 33-41.
11. Африканская хартия прав человека и народов от 26 июня 1981 г. URL: http://www.concourt.am/hr/rus/inter/6_4.htm.
12. Американская конвенция прав человека от 22 ноября 1969 г. URL: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/instreet/Rzoas3con.html>.
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. Офіційний вісник України від 16.04.1998 р., № 13, / № 32 від 23.08.2006 /, стор. 270.
14. Загальна декларація прав людини. ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. Офіційний вісник України від 15.12.2008 р., № 93, стор. 89, стаття 3103, код акту 45085/2008.
15. Международный трибунал по Руанде: Устав от 08.11.04 р. – URL: <http://www.un.org/ru/law/ictr/charter.shtml>.
16. Международный трибунал по Бывшей Югославии: Устав от 25.05.93 г. URL: <http://www.un.org/ru/law/icty/charter.shtml>.
17. Римський статут міжнародного кримінального суду: Міжнародний документ від 17.07.1998. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588/print1351713560808071.
18. Замечание общего порядка № 13 (статья 14) / Подборка замечаний общего порядка Организации Объединенных Наций, стр. 168, пункт 7.
19. Eur. Court H.R. *Alenet de Ribemont v. France*, judgment of 10 February 1995, Series A no. 308. п. 35. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения. Т. 2. М., 2000. с. 86-87.
20. Джекобс Ф., Уайт Р. Европейская конвенция по правам человека. Оксфорд: Клэрндон пресс. 233 с.
21. Eur. Court H.R. *Deweert v. Belgium*, Judgement of 27 Feb. 1980, Series A, No.35; p. 30, para. 56. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения. Т.1. М., 2000. 899 с.
22. Алиев Т.Т., Громов Н.А. Основные начала международного уголовного судопроизводства. М., 2003. 336 с.

23. Henry R.T. Courts, Politics and Justice. N.Y., 1988. 455 p.
24. Якуб М.Л. Демократические основы международного уголовного процесса. М., 1990. 261 с.
25. Мотовиловкер Я.О. О принципах объективной истины, презумпции невиновности и состязательности процесса. Ярославль, 1978. 177 с.
26. Приложение протокола № 11 к Конвенции по защите прав человека и основных свобод. URL: <http://www.umn.edu/humanrts/russian/euro/Rz30prot11.html>.
27. Eur. Court H.R. Minelli v. Switzerland, Judgement of 25 Mar. 1983, Series A, No.62; para. 37.
28. Eur. Court H.R. Letellier v. France, Judgement of 26 June 1991, Series A, No.207; para. 30.
29. Eur. Court H.R. Tomasi v. France, Judgement of 27 August 1992, Series A no. 241-A; para. 65.
30. Правила процедуры и доказывания в Международном трибунале по бывшей Югославии. URL: www.icty.org/sid/136.
31. Комитет по правам человека, мнение от 23 октября 2001 г., Кагас, Бутин и Астиллеро против Филиппин, сообщение № 788/1997, п. 7.3.
32. Комитет по правам человека: мнение от 28 июля 1989 г., Мораел против Франции, сообщение № 207/1986, п. 9.5; мнение от 22 июля 1992 г., В.Ж.Е. против Нидерландов, сообщение № 408/1990, п. 6.2; и мнение от 23 октября 1992 г., В.Б.Е. против Нидерландов, сообщение № 432/1990, п. 6.6.
33. Комитет по правам человека, замечание общего порядка № 32, п. 30.
34. Guenael Mettraux. Crimes Against Humanity in the Jurisprudence of the International Criminal Tribunals for the Former Yugoslavia and for Rwanda. 2002. 817 p.
35. Доклад Международного уголовного трибунала для судебного преследования лиц, ответственных за геноцид и другие серьезные нарушения международного гуманитарного права, совершенные на территории Руанды, и граждан Руанды, ответственных за геноцид и другие подобные нарушения, совершенные на территории соседних государств, в период с 1 января по 31 декабря 1994 года. URL: <http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/MTR2008.pdf>.
36. Хилл против Испании HILL v SPAIN, Сообщение № 526/1993, мнения приняты КПЧ 2 апреля 1997 г. URL: <http://www.hrights.ru/text/inter/b5/Chapter81.htm>.
37. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Права людини: основні напрямки сучасного розвитку. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2006. Випуск 5. С. 89-93.